

CARD

Kultūras kapitāls
kā resurss Latvijas
ilgtspējīgai attīstībai

PRIEKŠLIKUMI RĪCĪBPOLITIKAS PLĀNOŠANAI

Latvijas atmiņas institūciju speciālo krājumu
pieejamības veicināšana

Šajā ziņojumā apkopotas galvenās speciālo krājumu pieejamības problēmkonas un risinājumi, lai dažādās Latvijas atmiņas institūcijās glabātos krājumus pilnvērtīgi varētu izmantot visi interesenti.

Priekšlikumi rīcībpolitikas plānošanai paredzēti:

Politikas plānotājiem valsts līmenī	...jo uzsver speciālo, unikālo un mazpētīto krājumu unikalitāti un plašo devumu sabiedrībai kopumā, kā arī kultūras nozares profesionāļiem, zinātnes un izglītības sektora pārstāvjiem un aktualizē risināmās problēmas krājumu saglabāšanai un plašākai pieejamībai.
Politikas plānotājiem pašvaldību līmenī	...jo pievērš uzmanību nepieciešamībai sadarboties un veidot integrētu pārvaldību dažādām atmiņas institūcijām, kas darbojas vienā pašvaldībā.
Atmiņas institūcijām	...jo aktualizē nepieciešamību pēc koordinētas rīcības mazpētīto un nepētīto krājumu saglabāšanā un popularizēšanā.
Izglītības iestādēm	... jo uzsver nepieciešamību izglītības programmās un pētniecībā plašāk izmantot mazpētītos krājumus; kā arī sagatavot speciālistus darbam ar šiem krājumiem.

Rekomendācijas:

- Rekomendējam veidot integrētāku kultūras mantojuma politiku un pārvaldības sistēmu Latvijā, kas nenošķirtu dažādu kultūras mantojuma veidu pārvaldību; rekomendējam strādāt pie kopīgas definīcijas un atsevišķa normatīvā akta.
- Rekomendējam turpināt nodrošināt valsts, Eiropas Savienības struktūrfondu un pašvaldību finanšu resursu ieguldīšanu atmiņas institūciju ēku rekonstrukcijā un pielāgošanā mūsdienu prasībām gan krājumu glabāšanā, gan apmeklētāju apkalpošanā.
- Rekomendējam izvērtēt speciālo krājumu piekļuves drošības sistēmas un līmeņus, lai tie būtu pasargāti no dažādiem izaicinājumiem, bet vienlaicīgi būtu skaidri pieejamības un izmantošanas noteikumi gan darbiniekiem, gan apmeklētājiem.
- Rekomendējam veidot ciešāku sadarbību starp atmiņas institūcijām, kopīgi vienoties par koordinētu rīcību ārkārtas situācijās krājumu glābšanai.
- Rekomendējam atmiņas institūcijām veidot regulāru sadarbību ar augstākās izglītības iestādēm, iepazīstinot studējošos ar speciālajiem krājumiem un rūpējoties par speciālo krājumu darbinieku ataudzi.
- Rekomendējam atmiņas institūcijām radošāk skatīties uz speciālo krājumu interpretēšanas iespējām plašākai sabiedrībai un amatierzinātnes izmantošanu un politikas veidotājiem atbalstīt speciālo krājumu un to pētniecības rezultātu popularizēšanu populārzinātniskā līmenī.
- Rekomendējam strādāt pie drošas un ilgtspējīgas datu glabāšanas, vienota digitāla meklētāja kultūras mantojuma resursiem, kā arī izmantot mākslīgā intelekta tehnoloģijas digitālā kultūras mantojuma un digitalizēto speciālo krājumu pārvaldībā.

Speciālo, unikālo un mazpētīto krājumu pieejamības veicināšana

Speciālie krājumi, kas glabājas Latvijas atmiņas institūcijās (bibliotēkās, arhīvos un muzejos), ir sabiedrībai pieejams, bet līdz šim vēl nepilnīgi izmantots un maz pētīts unikāls resurss. Ar terminu “speciālie krājumi” tiek saprastas unikālas dokumentārā mantojuma kolekcijas: iespieddarbi, rokraksti un audiovizuālie materiāli, kam “ir būtiska un nezūdoša vērtība kopienā, kultūrā, valstī vai cilvēcei kopumā”. Dokumentārais mantojums “atspoguļo valsts atmiņu un identitāti un nodrošina veidus, lai izprastu kopīgo un personīgo vēsturi” (citēts pēc: UNESCO Ieteikums par dokumentārā mantojuma saglabāšanu un piekļuvi tam, tostarp digitālajā formātā, 2015. gada 11. novembris). Pārvaldības līmenī pieeja kultūras mantojumam ir salīdzinoši fragmentēta, par ko liecina gan daudzi likumi, kas attiecas uz dažādu kultūras mantojuma jomu pārvaldību,¹ gan pārvaldība, kas vērsta atsevišķi uz materiālā un nemateriālā kultūras mantojuma pārvaldību un ir sadrumstalota starp vairākām institūcijām (Kultūras ministriju (KM), Nacionālā kultūras mantojuma pārvaldi (NKMP), Latvijas Nacionālo kultūras centru (LNKC)). Ņemot vērā, ka speciālie krājumi glabājas ne tikai atmiņas institūcijās, bet arī citās kultūras mantojuma, kā arī pētniecības iestādēs (piemēram, NKMP arhīvs, Latvijas Universitātes Literatūras, folkloras un mākslas institūta (LU LFMI) Latviešu folkloras krātuve), politikas veidotāju līmenī trūkst vienojošas institūcijas, kas redzētu kultūras mantojuma jomu starpinstitucionāli un kā vienotu, savstarpēji korelējošu vērtību kopumu, un veidotu kopēju politiku gan kultūras mantojuma saglabāšanai un pieejamībai kopumā, gan tieši īpaši attiecībā uz speciālajiem krājumiem.

Šajā ziņojumā apkopotas galvenās problēmzonas un risinājumi, lai šos krājumus pilnvērtīgi varētu izmantot visi interesenti.

Speciālo krājumu raksturojums

Latvijas normatīvie dokumenti nesniedz speciālo krājumu definīciju. Uz šo krājumu daļu var attiecināt Latvijas normatīvos definēto nacionālo dokumentāro mantojumu (Arhīvu likums), īpaši aizsargājamus Nacionālā bibliotēku krājuma dokumentus (Bibliotēku likums), nacionālo muzeju krājumu (MK Noteikumi par Nacionālo muzeju krājumu Nr. 956), bet ir kultūras mantojuma institūciju speciālie krājumi, kuri nav normatīvi definēti.

Savā ziņā daļēji uz speciālo krājumu sastāva definēšanu var attiecināt arī “kultūras vērtību” definīciju, kādu to piedāvā jaunākā no kultūras mantojuma konvencijām – Eiropas Padomes Konvencijas par noziedzīgiem nodarījumiem, kas saistīti ar kultūras vērtībām 2. pants.²

Speciālos krājumus raksturo noteikts pazīmju kopums:

- 1) Hronoloģiskais datējums: seni iespieddarbi un citi krājumā esošie materiāli, kas tapuši vai publicēti līdz 19. gadsimta 60. gadiem.
- 2) Speciālās retumu pazīmes: neliela tirāža (iespieddarbiem) vai eksemplāra unikalitāte (arī rokrakstiem); materiāla izcelsme jeb provenance, kas saistīta ar vēsturiski nozīmīgu personu vai institūciju; iespieddarbiem – veltījuma un/vai

¹ Arhīvu likums <https://likumi.lv/ta/id/205971-arhivu-likums>; Bibliotēku likums <https://likumi.lv/ta/id/48567-biblioteku-likums>; MK Noteikumi par nacionālo muzeju krājumu Nr. 956 <https://likumi.lv/ta/id/148769-noteikumi-par-nacionalo-muzeju-krajumu>

² <https://likumi.lv/ta/lv/starptautiskie-ligumi/id/1958>

dāvinājuma ieraksti, īpašuma atzīmes (ekslibri, zīmogi u. tml.), oriģināls iesējuma veids u. c. pazīmes, kas padara konkrēto materiālu unikālu.

- 3) Īpašais saglabāšanas veids: speciālo krājumu uzturēšanai ir nepieciešami īpaši glabāšanas apstākļi (noteikts un nemainīgs temperatūras, apgaismojuma un mitruma režīms) atmiņas institūciju krātuvēs, kā arī īpaši drošības apstākļi attiecībā uz piekļuvi, izmantošanu un izsniegšanu.

Rekomendējam izvērtēt iespēju par atsevišķa normatīvā akta nepieciešamību, kas definētu kultūras mantojumu, tai skaitā speciālos krājumus un sasaistītu atbildīgās institūcijas, nosakot iespējamo vienotas politikas veidošanas un pārvaldības veidu, kā arī kopīgu atbildību un sadarbības aspektus.

Telpas aspekts krājuma saglabāšanas un pieejamības nodrošināšanai

Speciālos, unikālos un mazpētītos krājumus glabā atmiņas institūcijas – bibliotēkas, muzeji, arhīvi u. c. institūcijas (piemēram, LU LFMI Latviešu folkloras krātuve).

Atšķirīgs ir dažādās institūcijās glabāto vienību skaits un materiālu daudzveidība. Latvijas Nacionālās bibliotēkas (LNB) speciālie krājumi ietver plaša spektra tiražētos materiālus (grāmatas, sīkiespieddarbi, attēlizdevumi, nošu izdevumi, skaņu ieraksti, periodiskie izdevumi, kartogrāfiskie materiāli, fotogrāfijas u. c.), kā arī rokrakstus (vēstules, manuskripti, dokumenti u. c.) un oriģināldarbus (gleznas, zīmējumi u. c.). To skaits pārsniedz divus miljonus un ir nemitīgi augošs, materiāli brīvi pieejami sabiedrībai. Kopš pārceļšanās uz LNB jauno ēku Mūkusalas ielā 3 (2014) šie materiāli pieejami vienkopus.

Ne tikai LNB jaunās ēkas, bet arī, piemēram, Muzeju krātuvju kompleksa Pulka ielā 8 (2019) piemērs apliecina, ka krājumu apvienošana vienā lokācijā sniedz būtiskas ērtības, padara to izmantošanu saprotamāku, veicina krājumu pieejamību plašākā mērogā.

Arī Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts arhīva krātuvei pielāgotās telpas Skandu ielā Rīgā (rekonstrukcija turpinās), tāpat pēdējās desmitgadēs rekonstruētās publiskās bibliotēkas un muzeju ēkas daudzviet Latvijā palīdz nodrošināt pieejamību speciālajiem krājumiem.

Šie procesi ir ļāvuši veicināt drošības aspektus un speciālās aprītes prasības, ko pieprasa šādu resursu izsniegšana sabiedrībai. Drošības aspektu pilnveide ir nepārtraukti turpināma, ņemot vērā mūsdienu izaicinājumus, tostarp kibernetiskā un kultūras priekšmetu nelikumīgā aprītē. Tehnoloģijas var tikt izmantotas arī ļaunprātīgi, apejot drošības aizsardzības sistēmas, tāpat jāseko līdzi kultūras priekšmetu nelikumīgai aprītei no konfliktu zonām, kā arī pieprasījumiem nelikumīgā kultūras priekšmetu tirdzniecībā. Vēl viens būtisks aspekts ir darbinieku, kas tiešā veidā strādā ar speciālajiem krājumiem, reputācija, uzticēšanās un izpratnes veidošana.

Vienlaikus visām no jauna uzceltajām ēkām vai rekonstruētajām ēkām ir nodrošināti fiziskās pieejamības nosacījumi. Piemēram, LNB ir veidota iekļaujoša telpiskā vide, lai resursi būtu pieejami arī apmeklētājiem ar īpašām vajadzībām.

Tāpēc rekomendējam turpināt nodrošināt valsts, Eiropas Savienības struktūrfondu un pašvaldību finanšu resursu ieguldīšanu atmiņas institūciju ēku rekonstrukcijā un pielāgošanā mūsdienu prasībām gan krājumu glabāšanā, gan apmeklētāju apkalpošanā.

Rekomendējam izvērtēt speciālo krājumu piekļuves drošības sistēmas un līmeņus, lai tie būtu pasargāti no dažādiem izaicinājumiem, bet vienlaicīgi būtu skaidri pieejamības un izmantošanas noteikumi gan darbiniekiem, gan apmeklētājiem.

Rekomendējam turpināt veidot iekļaujošu un ērtu vidi speciālo krājumu pieejamībai, kā arī ilgtspējīgu vidi krājumu glabāšanai, izmantojot universālo dizainu, kā arī mūsdienu tehnoloģiju iespējas.

Koordinēta atmiņas institūciju sadarbība

Mērķtiecīga, stratēģiski plānota un regulāri realizēta sadarbība atmiņas institūcijām ļautu stiprināt atmiņas institūciju lomu speciālo krājumu saglabāšanā, popularizēšanā un izmantošanā sabiedrības vajadzībām.

Nepieciešams atmiņas institūciju vidū veidot vienotu izpratni par kultūras mantojuma glabāšanu, apstrādi un izmantošanu akadēmiskajā pētniecībā, kā arī sabiedrības izglītošanā un intelektuālo resursu apguvē.

Rekomendējam veidot integrētāku kultūras mantojuma politiku un pārvaldības sistēmu Latvijā, kas nenoskirtu dažādu kultūras mantojuma veidu pārvaldību. Iekļaut arī nemateriālo kultūras mantojumu, kas ir kļuvis par integrētu citu kultūras mantojuma veidu sastāvdaļu.

Rekomendējam katrā pašvaldībā veidot ciešāku sadarbību starp atmiņas institūcijām (bibliotēkas, muzeji, krātuves u. c. kultūras mantojuma objekti).

Rekomendējam institūcijām, kuras glabā speciālos krājumus, kopīgi vienoties par koordinētu rīcību ārkārtas situācijās krājumu glābšanai, pirmajai palīdzībai un seku likvidēšanai, daloties resursos un pieredzē. Izmantot iespēju rīkot kopīgas mācības, kopīgi veidot dialogu ar glābšanas un civilās aizsardzības dienestiem.

Jauno speciālistu kompetenču celšana darbā ar speciālajiem krājumiem

Darbs ar speciālajiem krājumiem pieprasa specifiskas kompetences un padziļinātas zināšanas – kā seno valodu pārzināšana, prasme lasīt rokrakstus u.tml. Augstskolās netiek sagatavoti speciālisti, kas spētu strādāt starpdisciplināri un būtu apguvuši nepieciešamās speciālās prasmes. Tomēr nepieciešams nodrošināt atmiņas institūcijās strādājošo speciālistu ataudzi.

Speciālo krājumu pētniecības metožu apguve var tikt realizēta dažādos formātos, no tematiskiem kolokvjiem, klātienes un tiešsaistes un semināriem, kuros izmantoti krājumu un materiālu daudzveidību reprezentējoši avoti, līdz vasaras skolas formātam, paturot prātā mērķi – speciālo krājumu pētniecības integrāciju studiju kursu ietvaros. LNB ir pieredze šādu pasākumu organizēšanā un satura izstrādē, mērķis turpināt attīstīt dažādas speciālo krājumu izglītības programmas, veidojot sadarbības ne tikai ar augstskolām, bet arī ar citām atmiņu institūcijām, nodrošinot daudzpusīgu pieeju un izpratni par speciālajiem krājumiem.

Rekomendējam veidot atmiņas institūcijām sadarbību ar augstākās izglītības iestādēm, iepazīstinot studējošos ar šiem krājumiem, to izmantošanas iespējām, vienlaikus arī rosinot interesi par profesijas izvēli saistībā ar darbu krājumos.

Rekomendējam atmiņas institūcijām nodrošināt un politikas plānotājiem, kā valstiskā tā pašvaldību līmenī, atbalstīt regulārus profesionālās pilnveides pasākumus speciālo krājumu pētniecībā.

Rekomendējam (īpaši – jaunažiem) Latvijas speciālistiem izmantot iespēju integrēties starptautiskos tīkļos par speciālajiem krājumiem, to saglabāšanu, pētniecību un popularizēšanu, lai gūtu labākās prakses pieredzi.

Brīva pieejamība resursiem izglītības un zinātnes vajadzībām

Speciālo krājumu pieejamība ir atšķirīga dažādu tipu atmiņu institūciju starpā (t.i. muzejos krājumi ir sarežģītāk pieejami pētniecībai gan pielāides, gan pakalpojumu maksas dēļ). Brīva pieejamība speciālajiem krājumiem izglītības un zinātnes vajadzībām palielinās speciālo, unikālo un mazpētīto krājumu popularizēšanu. Būtiski aspekti pieejamības veicināšanai ir arī mērķtiecīga speciālo krājumu resursu digitalizācija un vienotu, ērti lietojamu digitālo resursu platformu attīstīšana, kā arī koordinēta autortiesību pārvaldība un ES regulas principu ieviešana Latvijā.

Rekomendējam veidot Kultūras ministrijas paspārnē starpinstitucionālu darba grupu, lai risinātu krājumu pieejamību izglītības un zinātnes vajadzībām bez maksas.

Rekomendējam turpināt Kultūras ministrijas valsts pētījumu programmu, iekļaujot tajā ar speciālo krājumu attīstīšanu saistītus tematus un uzdevumus.

Rekomendējam iesaistīties atvērtās zinātnes kustībā attiecībā uz speciālo krājumu pētniecību un izpētes rezultātu popularizēšanu; iesaistīt akadēmiskās bibliotēkas pētījumu rezultātu pieejamības veicināšanā.

Speciālo krājumu komunikācija

Speciālo krājumu specifiku, daudzveidību un īpašo nozīmi personīgās un valsts vēstures izpratnē nepieciešams skaidrot visplašākajai sabiedrībai ar dažādu formātu pasākumu (populārzinātniskas publikācijas, radio un televīzijas raidījumi, raidieraksti, izstādes, starpdisciplināri pasākumi u. c.) palīdzību, tostarp iesaistot komunikācijas un pieejamības veicināšanas procesos atšķirīgas sabiedrības grupas. Nozīmīga ir mantojuma kopienas iesaiste un potenciāls kultūras mantojuma saglabāšanai, tostarp digitālā līdzdalība un lokālās kultūrvides izzināšana.

Speciālo krājumu komunikācija un vienota pieejamība veicinās izpratnes veidošanos sabiedrībā par šo resursu nozīmību.

Rekomendējam atmiņas institūcijām izmantot amatierzinātni, lai paplašinātu sabiedrības izpratni par speciālajiem krājumiem; veicināt līdzdalību krājumu saglabāšanā un popularizēšanā; ar izglītojošu pasākumu un iesaistes akciju palīdzību veicināt privāti, nesistemātiski un neapzināti glabātu unikālu materiālu nonākšanu institūciju aizgādībā.

Rekomendējam atmiņas institūcijām radošāk skatīties uz speciālo krājumu interpretēšanas iespējām plašākai sabiedrībai, interpretācijas līmeņus pielāgojot konkrētai auditorijai – bērni, jaunieši, seniori, diasporas pārstāvji, uzņēmējvides pārstāvji utt.

Rekomendējam politikas veidotājiem atbalstīt speciālo krājumu un to pētniecības rezultātu komunikēšanu populārzinātniskā līmenī.

Rekomandējam plašāk izmantot starptautisko digitālo platformu, piemēram, *Europeana*, potenciālu Latvijas speciālo krājumu komunikācijai un interpretēšanai. LNB ir oficiālais *Europeana* agregators Latvijā arī citām atmiņas institūcijām.

Rekomendējam veidot vienotu, vienkārši un intuitīvi lietojamu, vizuāli pievilcīgu un mūsdienīgu digitālu meklētāju kultūras mantojuma resursiem.

Digitālie izaicinājumi

Arvien pieaug speciālo krājumu apjoms, attīstoties digitālajām tehnoloģijām un palielinoties t.s. digitāli dzimušo krājuma materiālu apjomam. Vienlaikus nav iespējams nemitīgi palielināt cilvēkresursu apjomu, kas strādāt ar krājumiem. Tādēļ nepieciešams meklēt digitālus risinājumus un veicināt digitālo resursu komplektēšanas, saglabāšanas un izmantošanas attīstību, kas piedāvātu sabiedrībai izmantot unikālos speciālos krājumus attālināti, tādējādi sekmējot šo krājumu ilgtspējīgu saglabāšanu un intelektuālās attīstības resursu pieejamību sabiedrībai.

Rekomendējam strādāt pie drošas un ilgtspējīgas datu glabāšanas.

Rekomendējam izmantot mākslīgā intelekta tehnoloģijas digitālā kultūras mantojuma un digitalizēto speciālo krājumu pārvaldībā un izmantošanā.

Sagatavoja:

Latvijas Nacionālā bibliotēka

www.lnb.lv

Katrīna Kukaine, LNB Attīstības departamenta direktore

Dr. hist. Mārtiņš Mintauris, LNB Pētniecības un interpretācijas centra vadošais pētnieks

Dr. art. Katrīna Teivāne, LNB Mākslas un mūzikas centra vadītāja

Maija Treile, LNB Pētniecības un interpretācijas centra vadītāja

Kristīne Zaļuma, LNB Letonikas un Baltijas centra vadītāja

Dr. art. Baiba Tjarve, Latvijas Kultūras akadēmija

2022. gada septembris

Projektu “Kultūras kapitāls kā resurss Latvijas ilgtspējīgai attīstībai”/CARD (Nr. VPP-KM-LKRVA-2020/1-0003) finansē Latvijas Republikas Kultūras ministrija Valsts pētījumu programmas “Latvijas kultūra – resurss valsts attīstībai” (2020.–2022.) ietvaros. Valsts pētījumu programmu administrē Latvijas Zinātnes padome.